

Az első magyarországi vend nyelvű kiadvány. A szlovén irodalomtörténet jól ismeri azt a nyomtatványt, amely magyar vonatkozásai ellenére nem szerepel a hazai bibliográfiai irodalomban. A lutheri Kiskáté 1715-ben Halléban Andreas Zeitlernél megjelent fordításáról van szó:

MALI / KATECHISMUS, / touje tou / krátki návuk vöre kerschánszke / dávno nigda, po / D. LUTHER MARTONNI / z szvétoga pizma vküp zebráni ino / za droune Deczé volo szpizani. / zdai pak / NA SZLOVENSZKI JEZIK / preloseni. / FINNI vitéz christus / ta nebeszka virtus / gda bou szodecz justus, / nebo ZEMLO mourje c pro o. / i kai vu nyih boude / vsze doli po TERE. / Stámpano v Saxonii v Meszti HALLA / ime-nüvanom / po / ZEITLER ANDRASI. / Annô 1715. 12r 48 l.¹

A szerző neve a FINNI ZEMLO TERE anagrammát megfejtve: Temlin Ferenzio. Francè Kidrič² úgy tudja, hogy ő a Csendlak (Tišina) melletti Véghelyről (Krajna) származik, az egykori Vas vármegye muraszombati járásából. Temlin hallei tartózkodásának nyomait – az adatok pontosabb közlése nélkül – Dmitrij Tschizewskij³ fedezte fel: valóban, a muraszombati Franciscus Temlin 1714. október 15-én iratkozott be a hallei, 1715. augusztus 9-én a wittenbergi egyetemre. Az irat előszavának aláírójában: „Cultor Jurium et Philosophiae” (9) így Temlint sejtethjük, míg az utolsó lapon álló betűk: „B. B. H.” (48) valószínűleg nem monogramként, hanem doxológiaként oldhatók fel. Az adataink szerint laikus Temlinről csak családneve alapján feltételezhetjük, hogy rokonságban állt az orvos Temlin Mátyással,⁴ az ugyancsak muraszombati származású nagyvázsonyi, majd kővágóörsi lelkész Temlin Balázssal, s az anyja, Temlin Éva után Temlin Miklósként is emlegetett nagyszokolyi lelkész Ratkóczy Miklóssal.

Már Ivan Grafenauer⁵ felismerte, hogy a délszláv nyelvű káté a Torkos András-féle ún. Győri katekizmus⁶ fordítása. A fordítás magyar nyelvű forrásáról tanúskodnak a szövegben található ungarizmusok is. A fordítás nyelve egyébként nem egyszerűen szlovénként, hanem a dunántúli evangélikus vendek által beszélt, az itteni horvátok nyelvéhez is közelálló dialektusként határozható meg,⁷ amely nyelv irodalmivá válásának éppen ez a katekizmus az első önálló nyomtatott emléke.

A nyomda összefüggésében meg kell említeni, hogy Andreas Zeitler ugyanebben az időben magyar nyelvű kiadványokon is dolgozott: 1713-ban jelent meg nála Bél Mátyás fordításában Johann Anastasius Freylinghausen *Compendiuma*⁸ és Wagner György gyászverse Georg Grundel halálára,⁹

¹ Leírja a hallei Hauptbibliothek der Frankeschen Stiftungen 65 G 14 jelzetű kolligátumában található példány után: MIETZSCHKE, Alfred: *Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavistischen Studien in Halle*. Halle, 1941. 32–33.

² KIDRIČ, Francè: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana, 1929–1938. 115.

³ TSCHIZEWSKIJ, Dmitrij: *Der Kreis August Hermann Franckes in Halle und seine slavistischen Studien*. = Zeitschrift für slavische Philologie (16.) 1939. 16–68, 153–157; 22.

⁴ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. Bp. 1914. 12.

⁵ GRAFENAUER, Ivan: *Kratka zgodovina slovenskega slovstva*. 2. kiad. Ljubljana, 1920. 94.

⁶ Halle, Orbán, 1709. RMK I. 1758.

⁷ WINTER, Eduard: *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*. Berlin, 1954. 161–163. A szóban forgó nyelvre Winter a „Wasserkroatisch” terminust használja (SCHAFFARIK, Paul Josef nyomán: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. H. n. 1826. 265).

⁸ PETRIK I. 832.

⁹ CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756*. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. Bp. 2000. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36./ 84. 3. j.

1715-ben pedig Gerengel Simon népszerű *Summája*.¹⁰ Zeitler egyébként apósa volt az RMK-kiadványairól számon tartott, magyar származású, ugyancsak hallei nyomdász Orbán Istvánnak, aki többek között a délszláv fordítás forrásául szolgáló Győri katekizmust jelentette meg.¹¹ Az egy időben ugyanott megjelent magyar és vend nyelvű nyomtatványok közötti kapcsolatot hangsúlyozza a *Mali katechismus* jellegzetesen magyaros helyesírása is.

Temlin Ferencről és katekizmusáról abból a sajnós keltezetlen levélből nyerhetők további információk, amely a Francke-hagyaték Berlinben őrzött részében maradt fenn. Ebben az 1715-re datálható levélben Temlin, miután leírja szülőföldje földrajzi fekvését, s panaszkodik a vendeknek a lelki dolgokban tanúsított tájékozatlanságára (amely az anyanyelvükön írott könyvek, s általában a saját értelmiség hiányára vezethető vissza), beszámol készülő katekizmusáról, s kiadásához a hallei professzoroktól kér anyagi támogatást.¹² Hogy ez a kérés nem talált süket fülekre, arról maga a nyomtatvány megjelenése tanúskodik.

A halleiek jóindulatában bizonyára szerepet játszott, hogy nem sokkal korábban, 1713. május 16-án ajánlotta be náluk a szintén Vas megyei teológushallgató, Gál Benedek diáktársát, a „horvát” (!) anyanyelvű felsőlendvai Lendvay Györgyöt azzal az érveléssel, hogy ennek földjei nyelvi

¹⁰ PETRIK I. 888.

¹¹ CSEPREGI, Zoltán: *Die Beziehungen ungarischer Pietisten zur Halleschen Druckerei Orban*. In: DONNERT, E. (ed.): *Europa in der Frühen Neuzeit*. Festschrift für Günter Mühlpfordt. Bd. 3. Aufbruch zur Moderne. Köln, 1997. 613–618. CSEPREGI: *i. m.* 2000. 31–33.

¹² Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 4:4. Eredeti: Excellentissimi, plurimum reverendi, clarissimi atque doctissimi domini, domini patres in Christo colendissimi, observandissimi!

Non dubito, viri excellentissimi, omnes vestras operas, labores et fatigia eo tendere, quomodo ecclesia Dei militans in his terris tutior conservari et conservata amplior reddi atque maius indies incrementum in rebus spiritualibus summere et possit et debeat. Hinc non doctoribus aut populi senioribus, multo minus vobis, viri Dei, verum propriae supinae ignaviae et extremae ignorantiae, si quibus minus commode fuerit provisum, adscribendum est. Est, viri excellentissimi, in patrio meo solo, quod est Slavonia in confiniis Hungariae inferioris occidentem versus tendentibus inter Styriam et Hungariam sita, pars et distractus quidam comitatus Castriferrensensis hoc nomine gaudens, coetus evangelicorum religioni addictus non ex minimo numero collectus, qui pro Deum! quantis tenebrarum densissimis nebulis in rebus spiritualibus sit involutus, lingua me, si enumerare cuperem, destitueret, quod quidem ex maximo defectu librorum in vernacula sua lingua propullulat vitium, cum ex aliis idiomatis libris fundamenta religionis suae nosse volentes ob imperitiam in profundissimos delabuntur labyrinthos errorum; fit partim etiam ex inopia virorum doctorum, quos et doctrina et moribus exemplum vulgus sequeretur.

Cum itaque paucis aut nullis fere hactenus patriae meae filiis exterioras oras regnorum invisere accidit praeter me, volui minimus quidam medicus morbi ipsorum medicina primorum fundamentorum religionis nostrae, quae vulgo catechismi nomine venit, succurrere ex Germanico, Hungarico et Latino sermone in popularem meam linguam genuinam et proprie illum transferendo. Sed dum frequentior opusculo incumberem, est, quod me a tali proposito arceat impedimentum non minimum, sumptuum, qui huic operae edendae prodesse possent, inopia. Sumtus utpote typographo et compactori erogandus. Cuius causa provolutus cum meis in conspectum vestrarum summe reverendarum dignitatum procido vestraque fretus benignitate humillime peto, ut quantum patrocinii publico bono habetis, tantum huic quoque habere dignemini. Mei meorumve erit pro tanta gratia Deum pro longaeva vestri vita eaque ab omni periculo insonte indesinentibus fatigare precibus.

Nominum vestrarum summe reverendarum dignitatum
cultor perpetuus isque humillimus
Franciscus Témlin cum patriciis mpr.

elszigeteltségük miatt csak nehezen gyakorolhatják evangélikus hitüket.¹³ Bár Lendvay pár hónap után Wittenbergbe távozott, rövid hallei tartózkodása mégis szerepet játszhatott abban, hogy a nyelvi, felekezeti és kulturális sokféleségre nyitott Halléban ismertebbé lettek Vas vármegye ekkor Tót-ságnak nevezett sarkának egyházi viszonyai. Eduard Winter feltételezi, hogy a kiadvány az ismert hallei szlavista, Heinrich Milde közreműködésével látott napvilágot,¹⁴ s ezt az a körülmény is alátámasztaná, hogy az említett hallei kolligátum Milde munkáit tartalmazza.¹⁵

A Halléban megjelent délszláv nyelvű káté évtizedekkel később került a figyelem középpontjába. Az 1737-es török hadjárat kudarca után (amely többek között Belgrád végleges elvesztését hozta az osztrákoknak) a letartóztatott Friedrich Heinrich von Seckendorff tábornok ellen az a vád is felmerült, hogy több ezer szlavón nyelvű Luther-kátét osztott ki Horvátországban és Szlavóniában. A Seckendorff-szimpatizáns protestáns tábor természetesen Európa-szerte nagy ujjongással kommentálta ezt a hírt.¹⁶ Jóllehet a példányszám túlzottnak tűnik, a könyvosztogatás ötlete mégsem példátlan: Seckendorff már az 1717-es török hadjárat alkalmával tömegesen vitt magával szétosztatnivaló Bibliákat, Újtestamentumokat és más kegyességi irodalmat.¹⁷ Kézenfekvő, hogy más szóba jöhető délszláv nyelvű evangélikus kiadvány hiányában¹⁸ az 1715-ös hallei kátéval, vagy ennek egy eddig ismeretlen alkalmi utánnyomásával azonosítsuk az 1737-ben kiosztott „szlavón” Luther-kátét.

A vend káté utóéletéhez tartozik az a történet is, amelyről Johann Christian Lerche bécsi svéd követségi lelkész Gotthilf August Franckéhoz intézett leveleiből értesülünk.¹⁹ Kocsmár (Kortschmayer, Kotschmair) Mihály murapetróci (majd később száki) lelkész akkor nagy feltűnést keltett letartóztatására az 1732/33-as templomelvételi hullám során került sor. A pozsonyi evangélikus gyülekezet – akárcsak az ugyancsak Pozsonyban őrzött Krmann Dániel szuperintendens esetében –

¹³ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 4:16. Eredeti, utóirat:

Est hic quidam novitius nomine Lendvai Hung. late sic dictus, orbatus parentibus, vellem tuae reverendae dig. commendare, si fortassis posset recipi ad mensam vespertinam in orphanotrophaeo et inter eos, qui a meridie solent exspectare, quae utraque beneficia ego etiam per Dei gratiam per aliquot tempus habui, lingua istius novitii materna est Croatica, in qua lingua, qui religioni nostrae evang. addicti sunt, habent duos pastores et duo templa in divers[...], a se invicem sitis, loca illa sunt ad confinia Sclavoniae sive [...] sic dictae, mihi quoque bene nota, de qua re ille ipse d. Lendvai pluribus posset conferre, idcirco vellem, ut et ipsum Deus tamquam instrumentum bonum posset aliquando in ecclesia sua hac aliena lingua constituere.

¹⁴ WINTER: *i. m.* 1954. 163–164.

¹⁵ MIETZSCHKE: *i. m.* 1941. 32.

¹⁶ *Acta historico-ecclesiastica oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten.* Weimar, 3 (1738) 84–85; 4 (1740) 1150. Brigitte von Seckendorff-Gudent (Graf Seckendorff und Sein Prozeß. Diss. Wien 1961. 79–80) ugyanezt a vádpontot a Bécsben őrzött vizsgálati aktákból idézi.

¹⁷ CSEPREGI, Zoltán: *Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale. Diasporahilfe im 18. Jahrhundert.* = Lutherische Kirche in der Welt (44.) 1997. 175–184, 175–177.

¹⁸ A KIDRIČ által említett (*i. m.* 1929–1938. 114.) 1725-ben Halléban megjelent szlovén nyelvű nyomtatványról közelebbit nem tudni.

¹⁹ Archiv der Franckeschen Stiftungen, Hauptabteilung C 383:36. Eredeti, részlet. (Bécs, 1732. december 13.):

Die captivation dieses lieben mannes geht mir nur so viel mehr zu hertzen, weil er b. Speneri Lebens-pflichten in die sonst im gantzen Ungerlande unbekandte und allein in dasiger gegend übliche linguam Vandalo-Slavicam übersetzt und so wohl zu edirung derselben als eines catechismi und spruchbuchs uberlegung mit mir gepflogen hat, welches selbiger nation so nöthige und nützliche werck nun wohl ins stecken gerathen wird.

jellemző módon Kocsmár számára is igyekszik anyanyelvű lelkigondozót biztosítani, s ezt a szerepet egy szentbenedeki „horvát” (!), Kodila Ferenc személyével tölti be, aki később szintén Halléban folytat teológiai tanulmányokat.²⁰ Lerche az ügyel kapcsolatban viszont arról is beszámol, hogy Kocsmár vendre fordította Philipp Jacob Spener *Evangelische Lebens-Pflichten* c. terjedelmes művét,²¹ s ezen kívül egy vend kátét is tervez kiadni. Hogy a tervezett káté saját műve lett volna-e vagy az 1715-ösnek új kiadása, nem tudható, csak az gyanítható, hogy pozsonyi raboskodása keresztülhúzta számításait.²²

CSEPREGI ZOLTÁN

Az 1873-as bécsi világkiállítás a Pester Lloyd hasábjain. Falk Miksa, a *Pester Lloyd* főszerkesztője 1873 áprilisában Max Nordaut¹ küldte a császárvárosba, hogy a világkiállítás egész időtartama alatt tudósítsa a lapot. Év végéig mintegy száz írás jelent meg tőle, legtöbbször a reggeli kiadásban „a vonal alatt”, azaz a tárcá-rovatban.² A tárcák helye a második vagy harmadik, eseten-

²⁰ Friedrich Wilhelm Beer levele Christian Nicolaus Möllenhoffhoz. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 16:202. Kivonat (Pozsony, 1733. november 18.).

²¹ *Die evangelische Lebens-Pflichten*: in einem Jahrgang der Predigten Bey den Sonn- und Fest-Täglichen ordentlichen Evangelien Auß H. Göttlicher Schrift, In der Chur-Sächsischen Hoff-Capelle zu Dreßden vom 1. Advent 1687 biß den 24. nach Trinit. 1688 in der Furcht des Herrn vorgetragen. 1–2. Frankfurt/M.: Zunner, 1692. Spener prédikációinak egy korábbi évfolyamát Miletz Illés ugyanekkor fordítja biblikus cseh nyelvre: Knihopis 15.597!

²² WINTER (i. m. 1954. 162–163) annak a lehetőségét sem zárja ki, hogy az 1747-ben és 1754-ben megjelent vend káték (utóbbi az akkor nemescsói tanító, később surdi lelkész Küzmics István munkája) is Kocsmár kéziratára mentek vissza.

¹ Max Nordau (1849, Pest–1923, Párizs): író, újságíró, orvos, kultúrkritikus és cionista. 1880-ig élt Pesten. 1867–1876-ig a *Pester Lloyd*, 1876–1878-ig a *Neues Pester Journal* munkatársa volt. Részletes pesti publicisztikájához lásd: U. H.: Max Nordau pesti publicisztikája 1867–1880. Doktori Disszertáció. Bp. ELTE Germanisztika Intézet 2003. 266 l. Jelen dolgozat elsődlegesen azt vizsgálja, hogy a pesti közönség milyen tárcaleveleket olvashatott a lap hasábjain. Nem foglalkozunk azzal az aspektussal, hogy Nordau későbbi műveiben mennyire vannak jelen a csírájában már itt is fellelhető gondolatok. Nem térünk ki a *Pester Lloyd* történetére sem. Ehhez lásd: U. H.: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I–II.* = Magyar Könyvszemle 2001. 2. sz. 189–203.; 3. sz. 318–331.

² A tárcá műfaji meghatározásához Horst Belke definícióját használtuk. Ennek értelmében egy tárcá a témáját az élet minden területéről merítheti, amely az olvasók érdeklődésére számot tarthat. Kedveli a látszólag semmitmondó mindennapos jelenségeket. Célja nem csak az olvasó szórakoztatása, hanem nevelése, kritizálása, felvilágosítása és megnyerése is. Leírhat felszínes benyomásokat, megfigyeléseket is. Hangneme játékos, szellemes, humoros-szatírikus, és kedveli az expresszív kifejezéseket. A tárcáíró igyekszik az olvasóhoz bizalmas kapcsolatot kiépíteni. Lásd: BELKE, Horst: *Gebrauchstexte*. In: *Literarische Gebrauchsformen*. Düsseldorf, 1973. 110–112. /Grundstudium Literaturwissenschaft. Hochschuldidaktische Arbeitsmaterialien Bd. 9./ Almut Todorow ezt még azzal egészíti ki, hogy a tárcák témája a szószátyárkodó cikkektől fontos kulturális, művészi, tudományos feladatok közvetítéséig terjedhet. A tárcá helyet adhat társadalmi változást bemutató írásoknak, foglalkozhat divattal, vagy éppen a hatalmat érintő kérdésekkel, beszámolhat tapasztala-